

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA MUSTAQIL FIKRLASHNI
RIVOJLANTIRISH***Ro'zmetova Marjona Dilmurod qizi**Urganch RANCH universiteti**"Pedagogika" yo'nalishi 1-kurs magistranti*

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil fikrlashni rivojlantirishning nazariy-pedagogik asoslari, psixologik mexanizmlari va amaliy metodlari tahlil qilinadi. Mustaqil fikrlash ta'lim natijasining ikkilamchi unsuri emas, balki shaxsning bilish faolligi, qaror qabul qilish qobiliyati, o'z nuqtayi nazarini asoslash madaniyati hamda ijodiy intellektining tayanch ko'rsatkichi sifatida talqin etiladi. Maktab yoshining ilk bosqichida kuzatish, qiyoslash, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, savol qo'yish, faraz ilgari surish, dalillash va xulosa chiqarish kabi amallarni izchil tashkil etish mustaqil fikrlashning asosiy komponentlarini shakllantiradi. O'zbekistonning amaldagi ta'lim siyosatida ham kompetensiyaviy yondashuv, o'quvchining mustaqil va erkin fikrlashi hamda ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, mustaqil fikrlash, tanqidiy fikrlash, o'quvchi faolligi, reflektiv tafakkur, student agency, ijodiy fikrlash.

KIRISH

Boshlang'ich ta'lim shaxsning keyingi intellektual kamoloti uchun poydevor yaratadigan bosqich sanaladi. Mazkur davrda bola atrof-muhitni faqat qabul qiluvchi emas, balki izohlovchi, savol beruvchi, qiyoslovchi va xulosa chiqaruvchi subyektga aylana boshlaydi. Ta'lim to'g'risidagi Qonunda ta'lim sifatini davlat ta'lim standartlari, ta'lim talablari va o'quv dasturlariga muvofiqlik asosida nazorat qilish belgilangan bo'lsa, umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standarti o'quvchilarda mustaqil va erkin fikrlash hamda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishni bevosita vazifa sifatida qayd etadi [1], [2]. Mazkur huquqiy-me'yoriy asos mustaqil fikrlashni darsdan tashqari "qo'shimcha sifat" emas, balki ta'lim natijasining ichki mezoni sifatida ko'rish zarurligini ko'rsatadi. Demak, boshlang'ich sinfda mustaqil fikrlashni rivojlantirish masalasi metodik tavsiya darajasidagina emas, davlat siyosati va zamonaviy didaktikaning uzviy tarkibi darajasida ko'rilishi lozim.

Mustaqil fikrlashni shakllantirishning nazariy manbalari uzoq tarixga ega. John Dewey reflektiv tafakkurni shubha, qidiruv, tekshirish va dalillash jarayoni sifatida talqin qilib, ta'limning markaziga tayyor xulosani emas, fikrlash harakatining o'zini qo'yadi [3]. Dewey uchun o'quvchi bilimi tayyor ma'lumotni yodlash bilan emas,

muammo ustida fikr yuritish, ehtimoliy yechimlarni taqqoslash va asosli qarorga kelish orqali mazmun kasb etadi [3]

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Boshlang'ich sinf o'quvchisida mustaqil fikrlashning shakllanishi yosh psixologiyasi bilan bevosita bog'liq. Kichik maktab yoshida bola konkret dan abstraktga qarab rivojlanadi; kuzatilgan narsa, eshitilgan fikr va bajarilgan amal asosida umumlashtirishni o'rganadi. Shuning uchun mustaqil fikrlashni rivojlantirish metodikasi nazariy ta'riflar bilan emas, bilish amallari tizimi bilan qurilishi zarur: kuzatish, ajratish, taqqoslash, tasniflash, sababni izlash, variantlarni ko'rish, taxmin qilish, tekshirish, dalillash va xulosa chiqarish. OECDning "Critical Thinking" hujjatida tanqidiy fikrlash muammo yechish, qaror qabul qilish va yangi tushunchalarni o'zlashtirishda qo'llanadigan aqliy jarayonlar, strategiyalar va reprezentatsiyalar majmui sifatida talqin qilinadi [5]. Mazkur yondashuv boshlang'ich ta'limga tatbiq etilganda mustaqil fikrlash faqat "o'z fikrini ayta olish" bilan cheklanmaydi; u fikrni tekshirish, asoslash, qayta ko'rib chiqish va boshqaning nuqtayi nazari bilan solishtirish madaniyatini ham qamrab oladi. Shunday ekan, boshlang'ich sinf o'qituvchisi bolaning har bir javobini tayyor qolipga sig'dirish o'rniga, uning fikr yuritish yo'lini ko'ra olishi lozim.

Mustaqil fikrlashni rivojlantirishning birinchi sharti o'quvchini bilish jarayonining faol subyektiga aylantirishdan iborat. OECDning "Student Agency for 2030" konsepsiyasida agency shaxsning maqsad qo'yish, o'z faoliyatini ongli ravishda yo'naltirish, mas'uliyat bilan harakat qilish va o'z hayotiga hamda atrofdagi voqelikka ta'sir ko'rsatish qobiliyati sifatida izohlanadi [6]. Boshlang'ich sinf sharoitida bu g'oya bolaning darsdagi roli bilan bog'lanadi: u topshiriq ijrochisimi yoki savol qo'yuvchi, variant taklif qiluvchi, munozara ishtirokchisi va xulosa hammuallifimi? Agar dars tuzilishi faqat tayyor javobni topishga yo'naltirilsa, mustaqil fikrlash cheklangan bo'ladi; agar darsda savol qo'yish, taxmin ilgari surish va tanlash imkoniyati yaratilsa, agency kuchayadi. Demak, mustaqil fikrlash metodik muammo bilan birga darsning kommunikativ tuzilishiga oid masaladir: o'quvchi dars ichida qanchalik "ovoz"ga ega bo'lsa, mustaqil fikr shunchalik faol shakllanadi.

NATIJALAR

Boshlang'ich ta'limda mustaqil fikrlashni rivojlantirishning eng samarali vositalaridan biri muammoli vaziyat yaratishdir. Muammo bo'lmagan joyda tayyor reproduktiv javob hukmron bo'ladi; ziddiyat, noma'lumlik yoki tanlov yuzaga kelgandagina tafakkur faollashadi. Dewey fikr yuritishni aynan noaniqlik va qiyinchilikni bartaraf etishga qaratilgan izlanish harakati sifatida tavsiflagan edi [3]. Amaliy dars jarayonida bu usul quyidagicha ko'rinish oladi: o'qituvchi matn yoki masala yuzasidan bitta to'g'ri javobni aytib bermaydi, balki bir necha ehtimolni yuzaga chiqaradi; o'quvchilar sababni izlaydi, dalil keltiradi, bir-birining fikrini solishtiradi.

Masalan, o'qilgan hikoya qahramonining harakati "to'g'ri" yoki "noto'g'ri" degan tayyor hukm bilan emas, "nega bunday yo'l tutdi?", "yana qaysi yo'lni tanlashi mumkin edi?", "seningcha, qaysi qaror ko'proq asosli?" kabi savollar bilan tahlil qilinadi. Shunday vaziyatda o'quvchi mazmunni takrorlamaydi, balki mazmun ustida ishlaydi.

Ikkinchi muhim yo'nalish savol madaniyatini rivojlantirishdir. Ko'plab sinflarda savol berish huquqi amalda ko'proq o'qituvchiga tegishli bo'lib qoladi, o'quvchi esa javob beruvchi vazifasida qatnashadi. Mustaqil fikrlash shakllanishi uchun esa aksincha, savolning muallifi bo'lish tajribasi zarur. O'quvchi savol qo'yganda u bilmaganini angelaydi, bilishga ehtiyoj sezadi, ehtimoliy javoblar doirasini belgilaydi va mavzuga faol intellektual munosabat bildiradi. UNESCO va OECDning zamonaviy kompetensiyalar haqidagi hujjatlarida tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va o'quvchi tashabbusi o'quv natijasining tayanch tarkibi sifatida talqin qilinadi [5], [6]. Boshlang'ich sinfda buni sodda shakllarda amalga oshirish mumkin: "Matndan eng muhim savolni top", "Masala bo'yicha yana qanday savol tuzish mumkin?", "Rasmga qarab javobi matnda yo'q savol ber" kabi topshiriqlar o'quvchini bilishning faol tashabbuskoriga aylantiradi. Savol tuza olgan o'quvchi mazmunni passiv qabul qilmaydi, uni muammo sifatida ko'ra boshlaydi.

Uchinchi yo'nalish matn bilan ishlash texnologiyalaridir. Boshlang'ich ta'limning deyarli barcha fanlarida matn, rasm, jadval, topshiriq va muloqot fikrlashning asosiy maydonini tashkil etadi. Mustaqil fikrlashni rivojlantirish uchun o'quvchi matnni faqat o'qib berish yoki qayta hikoyalash darajasida emas, uning tuzilishi, maqsadi, dalillari, yashirin ma'nolari va muqobil talqinlari bilan ishlashi zarur. Masalan, o'qilgan kichik matn bo'yicha "eng muhim gap qaysi?", "muallif fikrini nima bilan isbotlagan?", "qaysi joyda sen boshqacha o'ylaysan?" kabi savollar berilganda o'quvchi matndan tashqariga chiqmaydi, biroq matn ichida mustaqil pozitsiya shakllantiradi. OECDning ijodkorlik va tanqidiy fikrlash bo'yicha tahlilida ham o'quvchi amaliyoti mazmunli topshiriqlar orqali rivojlanishi, fanga oid bilim fikrlash ko'nikmalariga qarshi qo'yilmasligi, aksincha ular uyg'un holda tashkil qilinishi ta'kidlanadi [5]. Boshlang'ich sinf darsi uchun bu xulosa muhim: mustaqil fikrlash alohida "qo'shimcha mashq" emas, mavzuning o'zini o'rganish usuliga aylanishi kerak.

To'rtinchi yo'nalish kooperativ ta'lim orqali fikrning ijtimoiy shakllanishini ta'minlashdan iborat. Mustaqil fikrlash ba'zan noto'g'ri ravishda faqat individual faoliyat deb qaraladi. Vygotskiy an'anasida esa bilish rivoji avval ijtimoiy maydonda, keyin ichki intellektual tuzilma sifatida shakllanadi [4]. Boshlang'ich sinfda juftlik va kichik guruh bilan ishlash, "o'ylang — juftlikda muhokama qiling — umumlashtiring", "fikrlar xaritasi", "dalillarni guruhlash", "turli javoblarni qiyoslash" kabi usullar o'quvchiga o'z fikrini himoya qilish, boshqa pozitsiyani tinglash, o'xshash

va farqli nuqtalarni ajratish imkonini beradi. Mustaqil fikr ko'pincha aynan shu to'qnashuv va taqqoslash jarayonida charxlanadi. O'quvchi boshqalarning fikrini takrorlamalik uchun o'z dalilini topadi; o'z fikrini himoya qilish uchun misol izlaydi; qarama-qarshi nuqtayi nazarni ko'rgach, xulosasini aniqlashtiradi. Ijtimoiy muloqot shu tariqa ichki tafakkur mexanizmiga aylanadi.

Beshinchi yo'nalish baholashni o'zgartirish bilan bog'liq. Agar baholash faqat yagona to'g'ri javobni topish va xatoni sanashga qurilsa, o'quvchi fikr yuritishdan ko'ra xavfsiz reproduktiv javobni tanlaydi. Mustaqil fikrlash rivoji uchun baholash mezonlarida javobning dalillanganligi, fikrning mantiqiyligi, variant ko'ra olishi, savol bera olishi, xulosa chiqarishi va o'z xatosini tushuntira olishi kabi ko'rsatkichlar ham aks etishi zarur. Dewey reflektiv tafakkurda xulosa tayyor hukm emas, tekshirishdan o'tgan fikriy natija ekanini ta'kidlaydi [3]. Shundan kelib chiqib, boshlang'ich sinfda "nima uchun shunday o'ylaysan?", "buni qanday bilding?", "yana qaysi yo'l bor?" singari qayta so'rovlar baholashning pedagogik vositasiga aylanadi. Baholash bola fikrini to'xtatuvchi hukm emas, fikrlashni chuqurlashtiruvchi turtki bo'lishi kerak. O'qituvchi tomonidan berilgan bunday mulohazali qayta aloqa o'quvchini xavfsiz intellektual muhit bilan ta'minlaydi: bola noto'g'ri javobdan emas, o'ylamasdan javob berishdan ehtiyot bo'la boshlaydi.

XULOSA VA MUNOZARA

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil fikrlashni rivojlantirish ta'lim mazmunining chetida turgan metodik vazifa emas, balki zamonaviy maktabning asosiy maqsadlaridan biridir. O'zbekistonning amaldagi ta'lim siyosati o'quvchining mustaqil va erkin fikrlashi hamda ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishni bevosita standart darajasida belgilaydi [1], [2]. Pedagogik nazariya mazkur vazifaning ichki mexanizmlarini ochib beradi: Dewey reflektiv tafakkur orqali bilishning tekshiruvchi mohiyatini, Vygotskiy esa ijodiy qayta ishlash va ijtimoiy muloqot orqali tafakkurning rivojlanish tabiatini asoslaydi [3], [4]. Zamonaviy xalqaro yondashuvlar esa agency, critical thinking va creativity tushunchalari orqali o'quvchini faol, mas'uliyatli va qaror qabul qila oladigan subyekt sifatida ko'radi [5], [6]. Demak, boshlang'ich sinfda mustaqil fikrlashni rivojlantirish uchun dars mazmuni, savol madaniyati, muammoli vaziyat, kooperativ faoliyat, refleksiya va baholash usullari bir butun tizimga aylanishi zarur.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi. Ta'lim to'g'risida: O'RQ-637-son. 2020-yil 23-sentabr // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida: 187-son qaror. 2017-yil 6-aprel // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi.

3. Dewey J. How We Think. Boston; New York; Chicago: D.C. Heath & Co., 2010. 224 p.
4. Imagination and Creativity in Childhood // Journal of Russian and East European Psychology. 2014. Vol. 42. No. 1. P. 7–97.
5. OECD. Critical Thinking. Paris: OECD Publishing, 2024. 22 p.
6. OECD. Student Agency for 2030. Paris: OECD Publishing, 2019. 28 p.